

Volkstellingen, Burgerlijke Stand en Mémoires in Brabant onder het Franse Regime en in het Verenigd Koninkrijk (1795-1829).

door

Dr. A. COSEMANS

Het kan niet geloofwaardig worden dat het Franse regime voor de geografische en administratieve uitbouw van ons land doorslaggevend is geweest: de departementen en de préfets zijn de voorgangers van onze huidige provinciën en gouverneurs geweest. Ook de politieke en rechterlijke hervormingen van de opeenvolgende Franse regeringen: Conventie, Directoire, Consulaat en Keizerrijk zijn mutatis mutandis behouden gebleven. Onder hen bedoelen we hier vooral de ernstige pogingen in het werk gesteld om aan de Parijse bewindvoerders statistieken over bevolking, landbouw en nijverheid te bezorgen. Als we zeggen: pogingen, geven we tevens te verstaan dat er ook mislukkingen en tegenvallen te betreuren zijn, maar niet dat er vóór de Franse tijd geen volkstellingen hebben plaats gehad. Over deze vóór-Franse volkstellingen bestaat trouwens een omvangrijke literatuur, ook in ons land.

Aan te tonen wanneer en hoe de tellingen in het Dijle-departement (provincie Brabant) zijn uitgevoerd geworden; op welke moeilijkheden ze zijn gestuit; hun betrouwbaarheid; door welke tekortkomingen ze zijn bezwaard, is hier ons doel.

Na de overwinning van het Franse leger op de Oostenrijkers te Fleurus op 26 juni 1794, werd door dekreet van 9 vendémiaire An III (1 oktober 1795) ons land geannexeerd en er de Franse wetgeving van kracht luidens het dekreet van 29 prairial An IV. Op 16 november 1794 reeds hadden de Franse volkskommissarissen de Oostenrijkse Nederlanden ingedeeld in 8 „arrondissementen” met aan hun hoofd: „administrations d'arrondissements”, elk met zes leden, en te Brussel een „administration centrale”. Op 25 oktober 1795 werden de arrondissementen vervangen door „departementen” met geografische namen; aan hun hoofd kollegiale besturen. Luidens de Grondwet van het jaar VIII (1800) werden de departementale besturen vervangen door préfets en Conseils de Préfecture, en de departementen onderverdeeld in „sous-préfectures” (voor het Dijle departement: 1. Brussel (onder de préfet zelf), 2. Leuven en 3. Nijvel. Met de overwinning van de geallieerde mogendheden

op Napoleon te Leipzig, 19 oktober 1813, en officieel met de ondertekening van de Vrede te Parijs, 30 mei 1814, nam het Franse bewind in België een einde. Het daaropvolgend Verenigd Koninkrijk dateert van het voorjaar 1814. De departementen werden vervangen door provinciën, de préfets eerst door intendanten, daarna door gouverneurs.

En ten slotte wanneer hieronder sprake is van „kommissarissen” of „représentants du peuple”, bedoelen we de luidens de Grondwet van het Jaar III door de centrale regering van Parijs benoemde vertegenwoordigers bij de departementale besturen. Hun voornaamste taak bestond erin te waken over de uitvoering van de revolutionnaire wetgeving in kantons en gemeenten: het waren de „ogen van Parijs”. Ze werden afgeschaft door de Grondwet van het Jaar VIII; het regime zelf, berustend op préfets en sous-préfets, was voortaan machtig genoeg om alle middelpuntvliedende krachten ongedaan te maken.

1. *Tellingen van de Jaren III tot V.*

Het vertrekpunt van de in het Dijle-departement (en ook in de andere departementen) uitgevoerde echte volkstellingen is het dekreet van 10 vendémiaire An IV (2 oktober 1795).

Voordien was er echter een telling uitgevoerd geworden, met het doel 's lands voorraad aan landbouwprodukten en veestapel („subsistances”) te kennen; ook werden aan de gezagdragers van de geannexeerde provinciën vragen gesteld betreffende het bevolkingscijfer. We vinden over deze telling, uitgeschreven door de minister in het jaar III (besluiten van de Représentants du peuple van 26 brumaire, 6 en 27 frimaire an III) een tekst in de Resolutiën van het Bestuur van het arrondissement Brabant, zitting van 15 nivose an III: „Arrêté qu'il sera écrit circulairement aux communes... pour qu'elle (sic) ait (sic) a renvoyé (sic) les tableaux du recensement qu'elle (sic) a (sic) reçus, et pour scavoir l'objet du retard qu'elles ont apportées (sic) à les renvoyer.”¹. Voor de uitvoering van deze beslissing waakte de Agent national. Op 10 floreal An III schreef hij aan de gemeenten: „Citoyens, vous êtes invités à donner sans délais au magistrat du chef-lieu du canton de... l'état de la population, d'après les derniers recensemens faits, ou d'après celui que vous ferez au reçu de la présente. Cette mesure a pour objet de déterminer le nombre d'individus qui composeront désormais la Mu-

Verkortingen: A.R.A.B. = Algemeen Rijksarchief, Brussel.
S.A.B. = Stadsarchief, Brussel.

(1) A.R.A.B., Adm. Arr. Brabant, reg. 1.

nicipalité et le Conseil général de votre commune..."². Men moet geen verstokte scepticus zijn om aan te nemen dat onze boeremensen niet veel voor dergelijke operaties voelden; daarom hielden dezen te nauw verband met de bevoorradingspolitiek en de roofzucht van de Parijse regering. Ook de vrees voor de assignaten zal veel bijgedragen hebben tot wantrouwen en bedrog, alleszins op het platteland. In de steden werd aan de uitvoering van de telling ongetwijfeld meer zorg besteed.

Het heeft dan ook klachten geregend, uitgaande van de minister en van de agent national, over de onwil, het onbegrip en de domheid van de gemeentelijke overheden. Modellen werden verzonden, die niet of verkeerd ingevuld terug werden gezonden, tot verbolgenheid van de provinciale commissies. De ontreddering moet daarbij groot geweest zijn in sommige dorpen, want de staten van al de gemeenten van een kanton werden soms door éénzelfde hand ingevuld, en de tellingen zelf door één persoon uitgevoerd. Bedreigingen werden geuit en sankties getroffen tegen nalatige gemeenten, zoals later ook nog zal gebeuren. Het gevolg van die warboel was dat in het jaar daarna talrijke gemeenten hun opdracht nog niet uitgevoerd hadden, al ging het officieel niet om opeisingen maar om „un simple travail d'économie politique." Onze voorouders op de dorpen begrepen niets van die „hoogdravende" instructies! Te Gemblours werd de telling zo haastig uitgevoerd, binnen de week volgend op de circulaire, dat er daar van geen ernstig werk mag gesproken worden. Elders werden doodeenvoudig de getallen van de telling van 1786 overgenomen.

Een gevaar voor verwarring in deze bladzijden spruit ook soms voort uit de onmogelijkheid de gegevens voor de telling van het jaar III te scheiden van die van de daaropvolgende telling van het Jaar IV. Het ongemeen rijke „Franse" archief van het Dijle-departement te Brussel bevat talrijke geïsoleerde stukken die alleen door een zorgvuldige ordening, zoals die thans uitgevoerd wordt, 't zij onder het jaar III, 't zij onder het Jaar IV, gebracht kunnen worden.

Uit voorgaande beschouwingen blijkt vast dat de resultaten van de telling van het Jaar III ons vertrouwen niet verdienen.

Titel II van het dekreet van 10 vendémiaire An IV luidt als volgt: art. 1: „il sera fait et dressé dans chaque commune de la République un tableau contenant les noms, âges, états et professions de tous les habitants au-dessus de l'âge de 12 ans, le lieu de leur habitation et l'époque de leur entrée sur la commune". Art. 3 voorziet in de uitvoering: „des modèles imprimés, dressés par les administrations départementales, seront envoyés aux officiers ou agents

(2) Ib., Adm. C. et sup. de la B., nr 334.

municipaux, à remplir dans la décade, et d'en envoyer dans le même délai un double à l'administration du département, et un autre à l'administration municipale du canton." Ook het besluit van 3 germinal An IV, uitgaande van het Directoire exécutif te Parijs, bepaalt de uitvoering van de wet: „Les tableaux de population, prescrit par le titre II de la loi du 10 vendémiaire An IV, seront formés sans délai par chaque administration municipale, et adressés dans la décade qui suivra la publication du présent arrêté, à l'administration du département, si déjà ils n'ont été remplis et envoyés..."³.

Bedoelde wet van het jaar IV met haar onderrichtingen bevatte nog andere interessante bepalingen, o.m. betreffende de verplichtingen van de gemeentebesturen, lijsten van overliddensakten over te zenden aan de ambtenaren van Registratie, en betreffende het verlenen van paspoorten voor verplaatsingen buiten het kanton: werd hierbij bepaald dat dergelijke passen alleen mochten uitgereikt worden aan inwoners met een nummer ingeschreven op de lijst van hun gemeente.

Zo sprak de wet. Maar de uitvoering ervan liep evenmin als in het Jaar III van een leien dakje. Het was ook allemaal zo nieuw voor onze mensen! En botsingen tussen overheid en ondergeschikten konden niet uitblijven. De departementale gezagvoerders moesten eerst de gemoederen geruststellen door te verklaren, de hand op het hart, dat het niet ging om opeisingen maar „en vue de favoriser l'agriculture." Toen raadgevingen niet baatten, werden nogmaals bedreigingen uitgevaardigd en ook uitgevoerd: talrijke gemeenten zagen zich verplicht het werk van vreemde kommissarissen („des expres" werden ze genoemd) te bezoldigen (te Vlesembeek, St.-Jans-Molenbeek, Nil-St.-Martin, enz.; te Ukkel werd de sekretaris uit zijn ambt onzet). In het Jaar V konstateerden de departementale overheden dat één jaar na de bekendmaking van de Wet, slechts enkele kantons er gevolg hadden op gegeven. Tot eindelijk in het Jaar VI de laatste lijsten binnenkwamen. Doch op 26 brumaire van het Jaar V reeds was de tabel van de departementale bevolking naar Parijs opgezonden geworden: de leemten waren aangevuld door de getallen van de telling van 1786⁴. De heren van Brussel waren stellig wel in de nopjes over het resultaat, toen ze aan het Directoire te Parijs schreven: „Vous verrez par les tableaux des communes qui ont procédé au nouveau recensement, que la population n'a pas diminué depuis cette époque." (1786).

(3) Brief van de minister van 4 prairial An IV. De représentant du peuple, J.B. Lacoste, stelt de kwaadwilligheid van de Henegouwse boeren aan de kaak. Adm. C. sup. de la B., nr 68, en nr 611.

(4) E. Hubert en C. Tihon, *Correspondence de Bouteville*, II, blz. 173, nr 359.

Was zulks de vrees van het centrale bestuur ten overstaan van de massale uitwijking en de algemene recessie in de geannexeerde provinciën? Blijkbaar wel. Inderdaad hadden de steden, en vooral dan Brussel, er in 1794 heel wat van hun bevolking ingeboet door het vertrek van de Oostenrijkers, van de officieren, van de adel en van de „émigrés” met hun dienstboden.

Iemand die goed op de hoogte moet geweest zijn van het verloop der tellingsoperaties, was zeker de knappe en almachtige kommissaris van het Directoire exécutif in onze gouwen: Bouteville. Op 9 vendémiaire An V had de Kommissie, door de Raad der 500 ingesteld, aan de minister een verslag gevraagd over „la distribution actuelle de la ci-devant Belgique en neuf départements, spécialement sur la circonscription de chacun et la démarcation en cantons.” Op 13 vendémiaire daarop vroeg dan de minister dergelijke inlichtingen aan Bouteville, ook over de bevolking. Het antwoord van B. dateert van 16 vendémiaire, met enkele schaarse gegevens, en op 17 een brief aan de departementen, waaruit bleek dat het Dijle-departement een zeer onvolledige kaart met het inwonerscijfer aan de kommissaris had gezonden: dat cijfer was volgens hem vollediger dan dat op de tabel door kommissaris Portiez de l’Oise gepubliceerd. De twee volgende brieven van Bouteville zijn interessanter, omdat we daaruit iets vernemen over het ongeduld te Parijs en over de onwil en de listen van onze voorzaten. Op 26 brumaire An V dringt hij bij de onderscheiden departementen erop aan dat spoed zou gemaakt worden bij het inleveren van de staten: „L’impatience du ministre de l’Intérieur et de la Commission des Cinq-Cents est telle, qu’il est aisé d’apercevoir que la célérité est encore plus indispensable dans leurs intentions qu’une précision rigoureuse et mathématique dans les calculs.”⁶ Waarop dan 7 frimaire van hetzelfde jaar een andere brief volgde, ditmaal aan de minster van Binnenlandse zaken, over de algemene resultaten van de telling: „Les départements sont en retard de fournir les renseignements. Le 17 vendémiaire je les leur ai demandés: 5 sur 9 ont répondu à ce jour... Pour se faire ériger en cantons, quelques communes se sont attribué une population de cinq mille âmes, en s’adjoignant quelques hameaux qui, réunis à des communes voisines, diminueraient le nombre de cantons et procureraient une économie toujours si avantageuse...⁶ „L’administration de la Dyle a joint un état de la population. Elle observe qu’un petit nombre ne lui ayant pas fait connaître la leur, elle y a suppléé par des états dressés en 1786, et que l’état peut être regardé comme exact. La

(5) A.R.A.B., Adm. C. sup. de la B., nr 574¹.

(6) Een gemeente of stad van meer dan 5.000 inwoners vormde een kanton; b.v. de stad Diest; de omliggende dorpen hoorden onder het kanton „Montaigu”.

population est de 391.779 âmes..." Parijs had ook kaarten van al de departementen gevraagd".

Komische kanten ontbraken ook niet : het zou de moeite lonen er enkele te noteren al was het maar om de mentaliteit en het cultuurpeil van onze voorouders te benaderen. Alleen deze : de kommissaris van Wavre stelde voor de pastoors aan het werk te zetten : „ne vous parait-il point qu'il serait bon de mettre les curés de campagne en réquisition pour faire les états de la population? Ils ont bien le tems et cela fera du bien à leur santé..." Dezelfde ambtenaar beweerde trouwens dat de wetten op de Burgerlijke Stand niet konden uitgevoerd worden „parce que les agents savent à peine écrire..."⁸.

Maar niet alleen werd de samenstelling van de gezinnen, ook de andere gestelde vragen bleven onbeantwoord of foutief ingevuld. Te Mont Saint-Guibert b.v. ontbrak het beroep van de inwoners : „nous avons tout lieu de présumer que c'est parmi ceux-ci que se trouvent les fermiers, laboureurs et propriétaires qui cultivent les champs fertiles de cette commune, car la liste n'en désigne aucun sous le nom de laboureur, ni sous celui de fermier ou de censier..." schrijft Bouteville⁹.

We oordelen het niet nodig hier nog andere voorbeelden van tekortkomingen en botsingen aan te halen : ze waren in ieder geval talrijk. Maar desniettemin moeten de resultaten van de telling van het jaar IV als kostbaar beschouwd worden, en niet het minst op lokaal plan, als men maar kritisch te werk gaat. In de steden werd aan de tellingoperaties meer zorg besteed. Maar ook voor sommige en zelfs vele dorpen bestaan goede lijsten, zelfs als er enkele leemten en onnauwkeurigheden in voorkomen. Denken we er b.v. aan dat de verklaringen van de inwoners — deze waren meestal ongeletterd — opgetekend werden door lokale tellers die in contact met de bevolking leefden en dus door de band wel wisten hoeveel kinderen of knechten de huisgezinnen telden en of ze te doen hadden met handwerkers, pachters of eigenaars. De benamingen van beroepen, in het frans vertaald, beantwoorden niet altijd aan de werkelijkheid : hun betekenis kon verschillen van streek tot streek. Denken we aan de benamingen : censier, fermier, métayer in de streek van Perwez en Geldenaken ; de Vlaamse benaming „pachter" dekt heel wat afwijkingen en verschillen : deelpachter, (naast landbouwer, garfboer, pachter voor het halve gewas, enz.)¹⁰. Voor

(7) E. Hubert en C. Tihon, *Correspondance de Bouteville*, II, blz. 217, nr 389, zie ook brief van 29 frimaire, ib., blz. 217, nr 389.

(8) A.R.A.B., Préfecture nr 1616 : de brief dagtekt van 10 thermidor An IV.

(9) A.R.A.B., Adm. C. et sup. de la Belgique, nr 330.

(10) Onder nr 806 van het archief van de Préfecture berust een zeer interessant

ons is echter van belang dat de „fermiers” en „censiers” de rijke boeren zijn, te oordelen naar hun aantal dienstboden, en dat ze in het Vlaamse gedeelte van het departement, uitgezonderd wel de streek tussen Halle en Ninove, heel wat zeldzamer zijn dan in de vette Haspengouwse streek. De interpretatie van alle mogelijke verschillen in de terminologie moet soms wel in het vage blijven.

Het gebruik van formulieren heeft zeker veel goed gemaakt. Kostbare inlichtingen kunnen verkregen worden over de sociale in-deling van de bevolking, over ouderdom en geslacht, over herkomst van de inwoners. In de loop van deze bladzijden kunnen we natuurlijk niet in alle bijzonderheden treden : dat is de taak van het lokale of regionale onderzoek. Tot zijn aanmoediging durven we wel te beweren dat het gevaar voor misrekeningen op het gebied van de demografie, niet groter zal zijn dan bij het onderzoek naar andere aspecten van het verleden! Binnen afzienbare tijd, zullen we hopelijk aan de bevolking van de Brabantse steden afzonderlijke studiën wijden.

2. *Tellingen van de jaren VI tot 1811.*

Ook de volgende jaren van het Franse regime hebben ernstige pogingen beleefd om het numerieke beeld van de Franse Staat zo nauwkeurig mogelijk te bepalen. Onder het Keizerrijk zijn militair-imperialistische bijbedoelingen zeker evenmin vreemd gebleven aan deze proeven van statistiek, als onder de Conventie. Alle staten waren trouwens „populationist”, niet in de zin echter die we nu aan dat woord verbinden, nl. die van „natalistische” politiek (bevordering van de nataliteit en vermindering van het sterftecijfer). Maar de XVIIe en XVIIIe eeuwse staten beschouwden een sterk bevolkingscijfer als een waarborg voor militaire en politieke macht door een hoge economische produktie. Ongelijk hadden ze in ieder geval niet! Voor de Napoleontische machtstaat is zulks zeker het geval geweest : zijn leiders waren uitbouwers van de gangbare ideeën der XVIIIe eeuwse theoretici. De Franse diktator heeft zoveel te danken gehad aan het demografisch potentieel van de geannexeerde landen als van Frankrijk zelf : de „Grande Armée” van 1811-1812 groepeerde tenminste evenveel buitenlanders als eigenlijke Fransen.

Over de bekende „Mémoires statistiques” der préfets werd een degelijke studie gepubliceerd door onze Franse kollega A. de Saint-

dokument betreffende sommige dorpen. Daar betekent „métayer” waarschijnlijk „petit cultivateur en hutte” of keuterboer, zo b.v. te Opwijk : 4 fermes, 316 métairies, 130 huttes. Te Merchtem : 4 fermes, 316 métairies, 140 huttes. Te Bollebeek : 8 métairies, 6 huttes, enz. Het betreft hier cijfers voor het jaar XII.

Léger. Aan deze studie ontleen we hier talrijke gegevens : het gebeuren in onze vroegere Oostenrijkse Nederlanden en vooral in het Dijle-departement zal op die wijze in het licht komen te staan van de organisatorische uitbouw van de Statistiek door de Franse Staat. Deze uitbouw ligt immers ten grondslag aan de volkstellingen van de XIXe eeuw¹¹. Deze „Mémoires statistiques” zijn eigenlijk de eindpunten van een jarenlang geharrewar tussen autoriteit, ambtenaren en ondergeschikten, geharrewar dat zeker de betrouwbaarheid ervan in het gedrang heeft gebracht. Hoe ze tot stand zijn gekomen zullen we in de volgende bladzijden bespreken, aan de hand van het archief van het Dijle-departement te Brussel. De intellectuele toestand van onze bevolking omstreeks 1800 zal daarbij aangevoeld worden. Vergeten we ook niet dat die „Mémoires” het vertrekpunt vormen van onze huidige provinciale „Memorialen”.

Reeds onder koning Lodewijk XIV werden door de koninklijke intendanten gegevens verzameld met het doel de hulpbronnen van de Staat te kennen. Tijdens de XVIIIe eeuw werd hun werk voortgezet door ministers en economen als Necker, Turgot, Moheau e.a. En zoals we hierboven zagen moesten, tijdens de Conventie en het Directoire de kommissarissen bij de legers in de bezette gebieden verslag uitbrengen over de plaatselijke bestaansmiddelen¹². De grote bezieler van de statistische methode zou echter de knappe minister François de Neufchâteau worden. Tijdens zijn eerste ministerschap in het Jaar V werden in die zin talrijke circulaires naar de departementen gezonden, zonder bevredigend gevolg echter. Onder zijn tweede ministerperiode, Jaren VI en VII, gelaste hij de kommissarissen bij de legers „de fournir à mon ministère les éléments du tableau général que la loi me charge de former... ils seront comme la glace qui rend fidèlement l'objet qu'elle reflète”. Over alles en nog wat werd om inlichtingen verzocht, zelfs over het bestaan van Romeinse monumenten ; lyceumleraars en bibliotekarissen werden aan het werk gezet. Onder het Consulaat nam

(11) A. de Saint-Léger, *Les Mémoires statistiques des départements pendant le Directoire, le Consulat et l'Empire*. (Paris, Le bibliographe moderne, t. XIX, 1918, blz. 5-43). Ook vestigen we de aandacht op de zeer interessante studie van Mevr. H. Coppejans-Desmedt, *Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846* (Hand. van de Kon. Commissie voor Geschiedenis, Brussel, 1960, CXXVI, blz. 1-60). Zie ook : G. Lefebvre, R. Guyot en Ph. Sagnac, *La Révolution française* (Paris, Coll. Peuples et Civilisations, Paris 1930, blz. 443. Het spreekt van zelf dat de gegevens van A. de Saint-Léger en in het algemeen onze beschouwingen kunnen aangevuld worden door de rijke dokumentatie van P. Mols in zijn bekende *Introduction à la démographie historique* en van de onlangs verschenen studiën van H. Hélin : *La population des Paroisses liégeoises aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Luik 1959). Als algemeen werk : J. Godechot, *Les Institutions de la France sous la Révolution et l'Empire* (Paris, P.U.F., 1951).

(12) A.R.A.B., Adm. Arr. Brabant, Reg. 3, blz. 11.

Napoleon's broeder Lucien de taak van François de Neufchâteau over. In zijn omzendbrieven werd aangedrogen op juistheid en regelmaat: de préfets moesten maandelijks hun korrespondentie dienaangaande verzenden onder de titel: „Statistique de la République” aan een „Bureau spécial du ministre”¹³. Uit aller optreden zijn dan de statistische jaarboeken (mémoires, almanachs) geboren. Ook werd gevraagd dat van alle statistische, geografische en historische boeken vier exemplaren naar Parijs zouden gezonden worden. Met minister van Binnenlandse zaken Lucien Bonaparte werd het uitwerken van de statistieken een van de voornaamste opdrachten van de préfets. De bekende scheikundige J.A. Chaptal heeft Lucien als minister opgevolgd. Zijn circulaire van germinal An IX verplichte de préfets een zeker aantal tabellen in te vullen, gegroepeerd in vijf hoofdstukken, en vergezeld van verslagen over de in de departementen heersende ziekten, over de insekten, huisdieren en planten, over de topografie, de zeden en volksgebruiken, de nijverheid en de landbouw, en natuurlijk over het bevolkingscijfer, met de aanmerkingen van de préfet: al die gegevens betreffende de toestand in het Jaar IX te vergelijken met de toestand in 1789.

In een omzendbrief van Chaptal, gedateerd 9 prairial An IX heet het: „Il n'est sans doute pas un bon esprit qui ne sente que le moment présent est un de ceux où il importe le plus de fixer le véritable état d'âme d'une nation. Les grands changements survenus dans la condition des hommes depuis dix ans échapperont bientôt aux regards les plus attentifs ou disparaîtront en nuances fugitives, si on ne se hâte de les fixer par une comparaison soignée des deux époques importantes qui sont indiquées dans les tableaux (envoyés)”. Deze „état fixe” zou in de geest van Chaptal als basis dienen voor de driemaandelijks of jaarlijkse statistieken die de préfets moesten indienen. Maar 't zij uit onwil, 't zij uit onbevoegdheid van de préfets of van hun helpers, stuitte de uitvoering van de onderrichtingen op zulke moeilijkheden dat de minister tot hun naricht in 1801 een „Bureau de la Statistique” in het leven riep. Dit organisme werd in 1806 het „Bureau d'administration générale et de la Statistique” en in 1807 het „Bureau des informations administratives et de la Statistique.” De mémoires verschenen, geheel of in samenvatting in de „Annales de Statistique”, in het „Journal général d'économie politique, industrielle et commerciale”, in de „Annales de Statistique française et étrangère” of in de „Archives

(13) Ib., Préfecture, nr 814. Een advertentie in Les Annales de Statistique geeft een bepaling van wat door „statistiek” bedoeld werd: „La statistique est l'exposé méthodique et positif des objets qui composent la richesse et la force d'un Etat, c'est le tableau physique de l'Etat.”

statistiques de la France", ofwel afzonderlijk. De „Mémoire statistique de la Dyle" door de préfet Doulcet-Pontécoulant, verscheen onder de titel: „Exposé de la situation administrative du département de la Dyle" in het Jaar XIII¹⁴.

Chaptal's opvolger J.B. Champagny stelde in 1805 een voorlopig einde aan de publicatie van de Mémoires: enkele hiervan worden thans nog bewaard in handschrift. En eindelijk in 1820 publiceerden J. Pinchet en P.G. Chanlaire een drieledige „Description topographique et statistique de la France" met de beschrijving van 54 departementen¹⁵.

Tot daar A. de Saint-Léger.

De opeenvolgende Franse regeringen hebben stellig loffelijke pogingen gedaan om de statistiek ten minste als regeringsfaktor, op nieuwe banen te leiden: ze zijn ook gedeeltelijk in hun opzet geslaagd, niettegenstaande al de hinderpalen die ze op hun weg hebben gevonden. Want voor de uitvoering van de ontvangen onderrichtingen worden de préfets aangewezen, af en toe op verstandige lieden, maar meestal op dorpsmagistraten en dito-filosofen en kwakzalvers allerhande die aan de gestelde vragen kop noch staart wisten te vinden! We moeten daarbij voegen dat sommige vragen het intellectuele peil van onze brave voorouders te boven gingen! De kommissaris van Jauche oordeelde dat „les agents de justice sont bien disposés... mais leurs facultés intellectuelles en général ne leur permettent pas une exécution prompte et précise."¹⁶ Hun verklaringen betreffende oorzaken van de besmettelijke ziekten b.v. houden meer verband met de folklore dan met de wetenschap. Bij het ontvangen van de officiële stukken gingen de maire's te rade bij de „verstandige" lieden van hun dorp: onderwijzers (als er waren), artsen (id.), vroedvrouwen, en andere wijze, bejaarde mensen, en als er geen „verstandige" en Franskennenden waren, werd er gepalaverd met de naburige dorpen; en als de antwoorden dan eindelijk klaar waren, werd de hulp ingeroepen van afgedankte woordenboeken, want antwoorden in het Vlaams werden niet geduld van hogerhand. Dorpsmagistraten weigerden te antwoorden, omdat ze daartoe niet betaald werden. Anderen beriepen zich op hun

(14) Over het Dijle-departement bestaan er nog andere statistieken; zie A. de Saint-Léger, en Bulletin de la Commission centrale de Statistique, I, blz. 580.

(15) In 1804 verscheen de tweedelige „Dictionnaire géographique et topographique des treize départements de la Belgique et de la rive gauche du Rhin" door Ch. Oudiette; in 1805 de „Coup d'œil sur l'agriculture de la Belgique" door Depère, en in 1807-1811 de drie delen van J.N. Schwerz, *Einleitung zur Kenntnis der belgischen Landwirtschaft* (Halle). N.J. Van Kampen, *Staat en aardrijkskundige beschrijving van het Koninkrijk der Nederlanden* (Haarlem 1816). A.G. Camus, *Voyage fait dans les départements nouvellement réunis* (Paris 1803). Het is ons onmogelijk op al die werken in te gaan; ze geven daarbij niet veel van wat men erin zoekt.

(16) A.R.A.B., Adm. c. et sup. de la B., nr 574¹.

onwetendheid. De atmosfeer waarin de telling in sommige dorpen uitgevoerd werd, wordt beschreven door de maire van Oppem als volgt (we vertalen uit het koeterwaals) : „Over het jaar 1789 kan ik geen trouwe details geven, want de „magistraten” van toen hielden er geen nota van. De kolom bestemd voor de vrijgezellen werd niet ingevuld, want op de vraag : leeft ge als vrijgezel, ontving ik als antwoord niets dan vitterij en dwaasheden. Al is de funktie van maire dan toch nog zo eervol, wordt deze laatste in alle huizen als een gek beschouwd. Ik meen dan ook dat zij die deze tellingsoperaties verzind hebben, zelf verplicht zouden zijn van huis tot huis met al de inwoners te gaan praten : ze zouden het gauw beu zijn. 't Is de meest vervelende karwei maire te zijn, alsof de maire's „vivoient d'être maire!”¹⁷.

Het is wel te begrijpen dat de circulaire van de préfet van 12 germinal betreffende het opmaken van tabellen de zaak niet als met een toverstokje oploste. Herhaaldelijk moest aangedrongen worden op spoed : zelfs in pluviöse An XI was de eerste tabel over de topografie nog niet klaar. De ingekomen stukken waren na lang wachten meestal zo stuntelig, onvolledig en foutief, dat ze moesten teruggezonden worden. Maar wie zou daarbij wijs worden uit de verwarde en ingewikkelde geografische, rechterlijke en politieke indelingen en grenzen tussen parochiën, gemeenten, kantons en sous-préfectures? De bestaande kaarten waren onnauwkeurig en van kadastrale plannen was vooralsnog geen sprake. Voeg daarbij het duister spel van de landmaten, want al was het decimaal stelsel reeds van kracht, toch hield men zich op de buiten nog steeds aan de oude maten. Een reuzewerk werd dus van de préfets gevergd¹⁸.

In het Exposé van Doulcet-Pontécoulant, het Mémoire van de Dijle-préfet, werden enkele eigenaardige gegevens opgenomen. Zo lezen we erin, betreffende de gezondheidstoestand van de bevolking : „Les fièvres nerveuses eu putrides ont règné... les médecins les plus éclairés de ce pays s'accordent à regarder les affections morales, et particulièrement la crainte et la douleur, comme les causes éloignées de ces fièvres, dont l'invasion date, suivant eux, de la révolution brabançonne... 1/10 des malades sont morts... la phtisie pulmonaire est très répandue...”¹⁹. Deze passus is een samenvatting van de enquête op het platteland naar de openbare gezondheidstoestand aldaar. 't Zijn de gedetailleerde antwoorden van de maire's die ons hier interesseren. Er is daarin inderdaad

(17) A.R.A.B., Préfecture, nrs 797-798.

(18) De driemaandelijkse statistieken waren sinds het jaar X jaarlijks geworden, tenminste in theorie. Reg. nr 1015.

(19) Ib., Préfecture, reg. 1015. Voor de verklaringen van de dorpsartsen en kwakzalvers, zie ib., nr 809.

dikwijls spraak van de Brabantse Omwenteling : wat deze echter met de gezondheid van de mensen te maken heeft, is ons een raadsel! Elders wordt er gesproken van „la fièvre catharale que certains médecins imputent à la mauvaise qualité du seigle” (in de gevangenis van Vilvoorde in één maand 44 sterfgevallen! deze sterfte kan wel heel andere oorzaken gehad hebben dan bedorven rogge). Ook de zwarte pokken teisterden de bevolking, vooral de kinderen. Welke ziekten heersen er te Witterzée? Antwoord : „La pauvreté et la misère”. En te Tweebeek? „des rhumes..., l'immoralité, les maladies vénériennes ou écrouelles, l'alcoolisme.” (het alcoholisme was er zeker een plaag, want Tweebeek en Lembeek waren centra van stokerijen op de grens van Henegouwen). De oorzaak van de „fièvres putrides” te Perwez? „les insectes qui adhèrent aux feuilles des légumes.” Te Tilly zijn het diezelfde koortsen die de mensen teisteren ; de oorzaak? „plusieurs personnes meurent de toute sorte de grains par la cherté qu'il est, d'autre se trouve dans l'impossibilité de payer leur dette n'ayant aucun moment de tranquillité se font du mauvais sang...”. Te Court-St. Etienne spruiten de ziekten door uit : „les vicissitudes du globe” en te Vollezele vinden de veelvuldige gevallen van buikloop hun verklaring in het overdreven eten van hazelnoten.

Er werd in het formulier ook een vraag gesteld betreffende het bestaan van „insectes” in het dorp. Klaarblijkelijk wisten vele wijzen onder de voornaamste inwoners niet wat dat neologisme „insectes” betekende. De maire van Maransart erkent zijn onbevoegdheid : „n'étant pas naturaliste je ne saurois répondre... On y voit quelques animaux rous que nous nommons en patois quatre pieds.” Insekten te Nil-St. Martin? „Point.” Ook te Haut-Ittre zijn er geen. Oorzaken van de ziekten in die dorpen : „la mauvaise nourriture, la malpropreté, l'air et le vent.” Te Thourinnes-les-Ourdons zijn er insecten : „des souris, des limaçons et des chenilles.” Te Perwez leven er ook : „des bégasines, hayrons et gernoubles en abondance” (sneppen, reigers en kikvorsen). Te Sainte-Marie-Geest zijn er geen andere insecten dan schorpioenen. Op de (domme) vraag of de temperatuur sedert 1789 veranderd is, verklaart de maire van Jandrain : „oui... à cause du passage des armées dans les contrées” (betekenis van „température” onbekend).

Met dergelijke wetenswaardigheden kon de préfet niet verder. Op andere dorpen, maar vooral in de steden zijn de antwoorden alleszins meer bevredigend, te Heerne b.v. en te Nijvel. Dit laatste stadje was een belangrijk centrum van kantnijverheid : het numeriek vrouwelijk overwicht was er ontzaglijk, ten gevolge van het groot aantal kantwerksters. De maire vestigt de aandacht van de préfet op de rampzalige gevolgen van het langdurig zittend leven

van de vrouwen, de drankzucht van de mannen en de onzindelijkheid van inwoners, huizen en straten. Het omstandig antwoord van de sous-préfet van Leuven moge hier aangehaald worden omdat het een beeld geeft van onze voorouderlijke opvattingen op medisch gebied omstreeks 1800. Op vraag 24 naar de heersende ziekten stipt deze ambtenaar aan (wij vertalen) :

1. Besmettelijke ziekten, talrijker op de buiten, waar de bewoners, uitgeput door overdaad van werk, ondervoed zijn, onzindelijk en te eng behuisd in afzonderlijke woningen aan alle temperatuurschommelingen blootgesteld ;
2. Met ontsteking gepaarde ziekten zijn eerder zeldzaam ;
3. Slepemde ziekten, als gevolg van de vorige ;
4. Gal- en slijmkoortsen ; zenuwachtige, zwartgallige, catharrhale en stinkende koortsen ; zwarte pokken, mazelen ;
5. Vooral waterzucht, cachemis, beroerten ;
6. Venerische ziekten en tering zeer verspreid.

Op vraag 25 betreffende de oorzaken („d'après les officiers de santé estimés”) :

1. De morele kwalen als neerslachtigheid, teleurgestelde verwachtingen, woede, bijgeloof, bezitsverlies, te lang uitgestelde huwelijken ; deze laatste oorzaak blijkt verbonden te zijn met de talrijke ziekten en met een soort ontaarding die het gevolg is van overdadige venerische uitspattingen, vooral het intieme genot waaraan de jonge lieden lijden (nu kent de préfet het neusje van de zalm!) ;
2. Het overdreven zittend leven, met in de steden te lang geslaap ;
3. Misbruik van tee, koffie en likeur ;
4. Verwaarloosde vallingen vooral bij noorderwind ;
5. De koude ;
6. Onzindelijkheid in de huizen van de kleine lieden ;
7. Uitwasemingen en vochtigheid.

Op vraag 28 : Welk is het getal zinnelozen? Een geneesheer schat het aantal op ongeveer 1 op de 900 inwoners. Een andere een tachtigtal in de stad. Een vijfde onder hen is waanzinnig met tijdelijk of aanhoudend karakter ; bij anderen is de zinneloosheid alleen zwartgalligheid of imbeciliteit ; dit laatste is het geval bij de kloosterzusters (N.B. hier een naklank van de vijandschap van de Franse revolutionnaires tegenover het kloosterleven dat als obskurantisme en geestesdodend aangeschreven stond).

Ook werd de vraag gesteld of de gemiddelde temperatuur sedert

tien jaar veranderd was. Waarop de sous-préfet bevestigend antwoordde, maar met de volgende rake verklaring over de oorzaak: „la continuité des vents du Nord en est une cause assez plausible; mais on ne peut remonter au delà sans s'égarer dans des vues systématiques plus propres à exercer l'esprit des savans qu'à éclairer l'administration...”²⁰.

De korrespondentie tussen minister Chaptal en de préfet te Brussel is daarbij wel interessant, omdat de doeleinden der centrale regering belicht worden. Het ging er Parijs niet alleen om het bevolkingscijfer te kennen, maar ook de toestand van nijverheid, landbouw, handel, kunsten en ambachten en dat met nauwkeurige gegevens, zonder gemeenplaatsen, zelfs over mode en klederdracht. Zoals alle veroveraars met hun superioriteitsgevoel, kwamen de Fransen ons beschaven, in ieder geval ons hun levensopvattingen opdringen, en ook onze industriële bedrijvigheid opknappen. Er moest daarbij toegegeven worden dat Frankrijk als kultuurland te dien tijde aan de spits van Europa en zelfs van de wereld stond. We lezen in een omzendbrief van 16 floréal Jaar IX: „Loin de fixer la mode, l'intérêt bien entendu de nos arts est peut-être d'en multiplier les caprices; car c'est par cette industrie mobile, qui rajunit tout et prête aux produits de chaque jour une nouvelle grâce, qu'on ranime l'émulation et qu'on sollicite la consommation. La France peut être regardée comme la patrie de la mode; et si l'Europe s'endormait jamais dans la consommation monotone de produits toujours uniformes, ce serait à la France de rompre cette ruineuse monotonie, en présentant sans cesse des formes nouvelles, de nouveaux dessins et une nouvelle fabrication...”²¹. Waarbij ook de steun van de Staat beloofd, en beroep op medewerking van de verlichte geesten gedaan worden. In het Dijle-departement had in die zin de préfet een speciale kommissie ingesteld, onder leiding van Weissenbruch, even „overtuigd” voorstander van de Franse politiek als hij het later van de Hollandse en van de Belgische zou worden; ook had de préfet het advies ingeroepen van geleerden als Van Mons, arts en scheikundige, van Rozin, leraar in de natuurkunde aan het Lyceum te Brussel, en van de ambtenaren van Bruggen en Wegen. Het Napoleontisch regime heeft zonder twijfel hier te lande veel aanhangers geteld, ook bij de zogenaamde eerste „flaminganten”, ten minste zo lang het prestige van het Keizerrijk onaangeroerd bleek! Maar praktisch gezien geven ons de hoofd-

(20) A.R.A.B., Préfecture, nr 809.

(21) We verwijzen nogmaals naar de bovenvermelde studie van Mevr. H. Coppéjans, en ook naar de heruitgave van Faipoult's *Mémoire statistique du département de l'Escaut*, door P. Deprez, (Gent 1960). Deze *Mémoire* is zeker rijker en meer betrouwbaar dan die van het Dijle-departement.

stukken in de „Mémoires” over karakter van de bevolking, gewoonten, gebruiken, historische monumenten, geschiedenis, enz. per slot weinig leerrijks, doch zulks mag niet gezegd worden van hetgeen er genoteerd staat betreffende de demografie en betreffende de nijverheid.

3. *De Burgerlijke stand. De bevolkingsbewegingen.*

Eng verband met de volkstellingen houdt ook de kwestie van de organisatie van de Burgerlijke Stand²². Niet alleen werden vanuit Parijs volkstellingen uitgeschreven, die gekondenseerd werden in de bovenbedoelde *Mémoires et Annuaires statistiques*, maar er moesten door de maire's ook regelmatige staten bijgehouden en opgezonden worden over de „volksbewegingen”. Dergelijke staten worden thans nog gehouden : ze liggen aan de basis der jaarlijkse statistieken van 's lands bevolking. Als gevolg op de Wet van 22 frimaire An XII (12 december 1798) op de Registratie en als gevolg ook op de onderrichtingen van de minister van Binnenlandse zaken van 25 prairial An VIII, stuurde de préfet op 26 daarna een circulaire aan al de maire's luidens dewelke op de 1e van iedere maand, te beginnen met de eerstkomende messidor, voor elke gemeente een staat moest opgesteld worden van de geboorten, huwelijken en sterfgevallen. De verordening was trouwens niet nieuw : ze knoopte aan bij de pogingen in dezelfde zin tijdens de tweede helft van de XVIIIe eeuw in Frankrijk en Duitsland gedaan²³. Maar op bedoelde staten van de maire's moesten ook genoteerd worden gegevens betreffende de ziekten, het pauperisme, het onderwijs, de bevoegdheid van de onderwijzers en hun leerlingen („Souvenez-vous que là est l'espérance de la Patrie”), de priesters, enz. Andere omzendbrieven zouden volgen, omdat de dorps-overheden niet veel ijver aan de dag legden. Bij de ministeriële circulaire van 1 prairial waren modelstaten gevoegd ; hun tekst eindigde met de aanmaning : „combien je serai satisfait de montrer au gouvernement de cette belle France rendue au bonheur par ses soins, par les vôtres, citoyen Préfet, et combien vous jouirez de ce que vous aurez fait de sage et de patriotique. Je vous repète encore que je prends un grand intérêt à la confection et à l'exactitude de ces tableaux et à la régularité de leur envoi. Rien n'est plus propre à

(22) Het beste werk over het ontstaan van de B.S. is dat van M.A. Arnoul, *L'ancien Etat civil en Hainaut* (Brussel 1949). Ook L. en P. Lindemans in *Eigen Schoon en De Brabander* hebben zeer gewaardeerde artikelen aan deze kwestie gewijd.

(23) E. Hélin, *Les capitations liégeoises* (Standen en Landen, XXI, blz. 120).

augmenter ma confiance en vous que le soin que vous y apporterez" (get. Lucien Bonaparte) ²⁴.

Van verstandige inzichten in betekenis en doel van de statistiek in het algemeen en van bedoelde staten in het bijzonder getuigt ook de brief van minister Chaptal aan de préfet van de Dijle, gedateerd: 30 fructidor An X. We staan hier op een hoog vlak! „Plus on s'occupe de recherches sur la population, citoyen Préfet, plus on se convainc que les connaissances qu'on peut acquérir à cet égard manquent de plusieurs bases. La juste proportion entre la population, les naissances, les morts et les mariages n'est pas bien connue, et l'on se perd en conjonctures sur un des points les plus importants de l'Economie politique. Je veux lever tous les doutes à ce sujet, et il m'a paru que le moyen le plus efficace d'y parvenir, est d'avoir une table exacte faite des différents lieux de la république, et qui comprenne un nombre suffisant pour servir de terme de comparaison au reste de la France...". Te dien einde, gezien de onmogelijkheid degelijke staten voor het platteland op te maken, stelde de préfet voor de voormelde vergelijkingstatistieken te beperken tot Brussel, Leuven, Nijvel, Tienen en Diest, steden waarvan de maire's bewijzen van bekwaamheid hadden geleverd ²⁵. Maar een administratie zou volmaakt kunnen zijn zonder die hinderlijke venten van ambtenaars en burgers! Veel onwil lag bij de maire's. De tegenkanting kwam echter van de bevolking zelf, zoals we zullen zien.

Onze voorouders hadden een hekel aan de verplichtingen door de wetgeving op de Burgerlijke Stand opgelegd, vooral omdat ze ervan overtuigd waren dat het hier een bevoegdheid van de Kerk gold. 't Is een feit dat ze tussen 1795 en 1804-1805 weigerden hun geboorten, huwelijken en sterfgevallen aan te geven op de gemeenten, uit vijandschap tegenover elke nieuwlichterij of onder invloed van de klerus. Het regent dan ook klachten vanwege de maire's: in vele landelijke gemeenten werd in jaren tijd geen aangifte van de B.S. meer gedaan. En het regende ook bedreigingen vanwege de préfet en de sous-préfets. Enkele voorbeelden zullen volstaan.

De „agent" (kommissaris) bij het kanton Grimbergen schrijft het volgende (Jaar VIII): „les agents des autres communes respectives m'ont déclaré qu'aucun habitant ne veulent plus leur apporter leurs enfants, et attribuent ce manque au moment actuel...". En de agent van Tweebeeck aan de arrondissementskommissaris: „Vous vous imaginez bien, citoyen, qu'il y eut plus de naissances dans notre canton qu'il n'est rapporté à ce tableau; la cause

(24) A.R.A.B., Préfecture, nr 814.

(25) Hierna zal men opmerken dat de staten van die vijf steden, de lofbetuigingen van de préfet ten spijt, toch zo betrouwbaar niet zijn. Préfecture nr 814.

est le prétendu retour des Autrichiens, et les administrés sont assez aveuglés que de céler les naissances de leurs enfants." Soortgelijke klachten over Aarschot, Elsene, Geldenaken, Eigenbrakel, Mellery, Jauche, Herent, St.-Stevens-Woluwe, Nil-St. Martin, enz.²⁶ Te Watermaal verklaart de maire : „Te weinig aangiften werden gedaan voor het jaar IX ; ik heb ze aangevuld volgens de registers van de pastoor." De maire van Hoelaart : „Twee huwelijken werden aangegeven, er moeten er nog tien bijkomen ; 22 sterfgevallen werden niet verklaard ; voor de geboorten 9 nauwelijks aangegeven, waarbij er nog 20 moeten komen ; 11 vrouwelijke geboorten ingeschreven, 12 niet... De niet officieel ingeschreven gevallen werden bij de staat gevoegd." De maire's van Berg en van Buken werden in het jaar XII uit hun ambt ontzet „pour ne pas avoir tenu les registres d'Etat civil." Het geval was nog erger voor de stad Halle, waar de préfet op 12 vendémiaire An XII een zekere burger Blijckaerts tot „expresse" kommissaris aanstelde met de opdracht Tabel nr 12 door de maire opgesteld, te onderzoeken. Het besluit van Blijckaerts luidde : „ce tableau est absolument faux." De préfet had hem trouwens voorgeschreven de Standsregisters te konfronteren met de XVIIIe eeuwse kerkboeken. Zonder twijfel hebben ook de konskripties van 1798 en van de volgende jaren ertoe bijgedragen de achterdocht van de mensen aan te wakkeren.

Op 15 messidor An VIII deed de préfet zijn beklag over de moeilijkheden bij de uitvoering van de beslissingen van Parijs : de bestuurlijke organisatie van de twee arrondissementen Leuven en Nijvel was nog niet voltooid ; in vele gemeenten was er zelfs nog geen maire, omdat het soms onmogelijk was bevoegde personen, met voldoende kennis van de Franse taal, te ontdekken ; nauwkeurigheid bij de cijfers was helemaal zoek ; het volk lag nog steeds in de greep van de priesters, enz. In een samenvattend verslag van de sous-préfet van Nijvel over het Jaar IV, staat te lezen : „Il est impossible de parvenir à connaître la diminution ou l'augmentation de la population, tant qu'on ne pourra pas contraindre les habitans de la campagne à faire les déclarations prescrites des naissances et des décès, car l'exception de la commune de Nivelles où je suis sûr qu'il en a jamais eu de recélé, je ne crois pas qu'il se trouve une seule commune dans les ci-devant cantons ruraux où se fassent exactement les déclarations, et il y en a même où il ne s'en fait pas une seule dans tout le cours de l'année. Je ne cesse de recommander aux maires de faire sentir à leurs concitoyens à combien de regrets ils s'exposent eux-mêmes, et à combien de malé-

(26) Voormelde dokumenten in Adm. C. et sup. de la B., nrs 330, 791, 797 en 798, en in Préfecture, nrs 806, 807, 1013 en 1014.

dictions de la part de leurs enfans qui se trouveront bâtards, et de leurs successeurs qui ne pourront prouver la légitimité ou la mort de leurs devanciers. J'ai même employé les menaces vis-à-vis des maires de les denoncer eux-mêmes, mais tout cela jusqu'à présent a produit peu d'effet, de sorte que je crois qu'il conviendrait d'obliger absolument les juges de paix à informer sur ces mépris et cette désobéissance formelle aux lois...". De sous-préfet van Leuven luidt dezelfde klok, met hetzelfde aksent op de noodlottige invloed van de priesters en „confessionnaires": geen enkele aangifte werd gedaan in het merendeel der gemeenten²⁷.

Uit dat alles moeten we wel besluiten dat voor de genealogen, maar vooral voor de (statistische) demografie, de Standsregisters, zeggen we voor de periode 1795-1805, steeds onbetrouwbaar zijn, soms zelfs waardeloos. Als dan omstreeks 1803-1804 stilaan verzoening tussen klerus en wereldlijk gezag intreedt (het Konkordiaat met de Organische Artikelen van kracht sedert 8 april 1802) worden door de buitenmensen de aangiften van geboorten, huwelijken en sterfgevallen regelmatigiger gedaan, soms die welke betrekking hebben op de vorige jaren, dus met terugwerkende kracht. De staten van het jaar 1805 af zijn onverdacht. Het moet ons echter verheugen dat de Standsregisters van de steden, ongeacht hun soms abnormale cijfers, wel vertrouwen mogen inboezemen. In de steden waren immers het staatsgezag en het administratieve apparaat heel wat doeltreffender dan op de dorpen met hun bekrompen, afwijzende maire's, griffiers en veldwachters.

Ten slotte moeten we hier nog vermelden dat er tussen 1806 en 1809 tellingen of opstellen van staten werden uitgeschreven, de eerste als gevolg op de ministeriële circulaire van 3 november 1805. Van 1 juni 1807 dateert een circulaire van de minister van Binnenlandse zaken waarbij aan de gemeenten een zeer omstandige staat van de bevolking en haar sociale indeling werd gevraagd; en idem van 10 augustus 1809 aan de gemeenten met meer dan duizend inwoners.

Van de resultaten van die tellingen zijn in het archief van de Dijle-prefectuur slechts sporadische gegevens aanwezig. Hetzelfde geldt voor de echte telling uitgeschreven door de circulaire van 12 brumaire An XIV (3 november 1805). We menen dat deze telling niet in alle departementen uitgevoerd werd.

(27) A.R.A.B., Préfecture, nrs 791 en 1014.

4. *De tellingen van 1815 tot 1829.*

Onder het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werd slechts één enkele Algemene Telling uitgevoerd, die van 1829. Maar ernstig is er gewerkt geworden aan het verbeteren en aanvullen van de uit het Franse regime overgeërfde wetgeving op het gebied van de Burgerlijke Stand en het houden van de registers, vooral dan van de tabellen en van de staten van de Bevolkingsbewegingen (K.B. van 2 april 1816, en circulaire van de gouverneurs van 15 december 1814 o.m.) door de steden en gemeenten aan de gouverneurs over te maken samen met de politieverlagen; van deze laatsten is er jammer genoeg niet veel overgebleven in de provinciale archieven, soms wel in de stadsarchieven. Het was de bedoeling van de regering, evenals van de Parijse voorheen, betrouwbare overzichten uit te werken van 's Rijks toestand, niet alleen op het gebied van het bevolkingscijfer, maar ook op economisch-sociaal gebied²⁸.

De jaarlijkse berekeningen van het bevolkingscijfer, op grond van de vorige volkstellingen bijgehouden door de staten van de bevolkingsbewegingen (overschotten van geboorten of sterfgevallen), en die terecht kwamen in de officiële publikaties: Almanach royal (opvolger van de Almanach impérial), Memorialen, en ook overgenomen werden in de talrijke „Almanachs” en „Guides” die in die jaren verschenen, waren stilaan onbetrouwbaar geworden, omdat de lokale overheden door de band geen nauwkeurige rekening hielden van de in- en uitwijkingen. Zo werd er in 1820 gekonstateerd dat Brussel 2.146 inwoners te veel, en Leuven 2.000 te weinig telde, en voor sommige plattelandsgemeenten, sterk onder invloed van de uitwijking, het verschil tussen werkelijkheid en berekening, soms 40% bedroeg. Een nieuwe algemene telling werd dus noodzakelijk geacht.

In 1816 en 1820 werden nijverheidsstatistieken samengesteld, grotendeels gesteund op statistieken uit de Franse tijd. Ze werden enkele jaren geleden uitgegeven door I.J. Brugmans³⁰.

In 1827 gaf E. Smits, sekretaris van het inmiddels opgerichte Statistisch Bureau, zijn „Nationale Statistiek” uit, bevattende 31

(28) Zeer interessant in dit verband zijn de gegevens vervat onder de nrs 283-284 van het Provinciaal Archief op het A.R.A.B.: het gaat daarin over de uitvoering van de ministeriële circulaire van 24 juli 1815 betreffende het opstellen van een „itinéraire général du Royaume.”

(29) S.A.B., Supplement Karton 12. Voorbeelden: Londerzeel: 4078 en 3230; Merchtem: 2798 en 3480; Halle: 5154 en 4612; Nodebais: 1351 en 1017; Pellenberg: 930 en 1788(?); Haren: 480 en 601, enz.

(30) Statistiek van de Nederlandse nijverheid, I en II (R.G.P., 's Gravenhage, 1956).

tabellen „betrekkelijk tot de gesteldheid der bevolking in de Nederlanden sedert de oprichting van het Koninkrijk tot en met 1824”, aangevuld met een tweede reeks, van 1825 tot 1829³¹.

Bij Kon. Besluit van 3 juli 1826 werd een „Statistiekbureau” bij Binnenlandse zaken ingesteld, onder leiding van een Kommissie: voorzitter van deze Kommissie was minister Van Gobbelschroy, leden o.m. A. Quetelet en de inspekteur-generaal voor de nationale Nijverheid Netcher, en sekretaris E. Smits. Deze Kommissie is dan na de Scheiding van 1830 ons Nationaal Instituut voor de Statistiek geworden.

Vermelden we ook de instelling in 1818 van de provinciale Geneeskundige Kommissies („... voor geneeskundig onderzoek en toezicht”) die door de verbetering van het hygiënisch lot van onze bevolking en voor de medische uitrusting van ons land in de loop van de XIXe eeuw van zo grote betekenis zijn geweest.

En ten slotte dat door Kon. Besluit van 29 september 1828 een Algemene Volkstelling werd uitgeschreven. Deze nieuwe telling zal in 1829 uitgevoerd worden onder de kundige leiding van de Kommissie van 1826, inz. van Smits en Quetelet. Het onmiddellijk doel ervan was het aanleggen van uitvoerige „Volksregisters bevattende de zoodanige opgaven en bijzonderheden nopens de bevolking, welke kennis in het belang van het algemeen, nuttig en noodzakelijk is bevonden.” En in 1846 heeft dan onze eerste Tienjaarlijkse Telling plaats gevonden, ook onder toezicht van A. Quetelet.

Noteren we ook nog tenslotte dat in sommige steden, o.m. te Brussel in 1816, 1835 en 1842, demografische en sociaal-ekonomische tellingen werden gehouden: de resultaten ervan, voor Brussel bedoelen we, werden opgetekend in de rijke seriën zware registers op het Stadsarchief te Brussel, waarover we later uitvoerig zullen handelen. De telling van 1842 werd door J. Kruithof bestudeerd³².

(31) 's Gravenhage 1827 en 1829.

(32) J. Kruithof, *De samenstelling der Brusselse bevolking in 1842*. (Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen, 1956, nr 3, blz. 159-221). Reeds in 1815 was er kwestie van een nieuwe volkstelling: het kwam echter niet verder dan een circulaire aan de gemeenten over een telling van vreemdelingen, deserteurs en leeglopers (Mem. prov. Brabant, 1814-1817, blz. 55). Op 1 maart 1816 nieuwe circulaire over een volledige volkstelling, met gedrukt formulier; ten gevolge van de talrijke veranderingen sedert de telling van 1806, bleken de resultaten van deze laatste geen voldoende waarborgen te bieden als basis voor berekeningen (ibidem, blz. 277). Alleen te Brussel werd een telling uitgevoerd. Zie ook de circulaire van de gouverneur van Brabant van 20 april 1822 (Mem. VI, 1822, blz. 320).